

Dr. sc. Dželal Ibraković, profesor emeritus
Univerzitet u Sarajevu University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
dzalal.ibrakovic@fpn.unsa.ba

ZAVNOBiH I „ORIJENTALIZAM GRANICE“

ZAVNOBiH AND THE “ORIENTALISM OF THE BORDER”

O značaju ZAVNOBiH-a i njegove nesumnjive historijske veze sa obnovom državnosti Bosne i Hercegovine se argumentirano i u kontinuitetu raspravljalo i naučno elaborirano tako da u ovom izlaganju smatramo da nema potrebe da se tim aspektom posebno bavimo (pored ostalih šire i kod: Čekić, 2013. i Pašalić i ostali (ur.): 2019).¹ Održavanje zasjedanja ZAVNOBiH-a nosi svoju posebnost i u činjenici da se to dogodilo u vrijeme ekstremne eskalacije realizacije fašističko-nacističke ideologije – u vrijeme Drugog svjetskog rata. Antifašistička koalicija je odnijela pobjedu u ovom ratu i kao izraz te pobjede jeste i ustrojstvo novih država. Između ostalog je važno naglasiti da je univerzalnost, kao osnovna karakteristika ideje antifašizma, omogućila da se razvija ideja multilateralosti svijeta koja podrazumijeva i ideju multikulture, multireligioznosti, multietničnosti. Svijet je, barem na jedan historijski trenutak, postao mjesto ostvarene ideje čovječanstva. Stoga nećemo pretjerati kada kažemo da je i domet i ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a u tom koncu novembra ratne 1943. godine bio i jedan od najsvjetlijih dometa ideje antifašizma. Obnovljena državnost hiljadugodišnjeg trajanja Bosne i Hercegovine (u sastavu DFJ, FNRJ, odnosno SFRJ) moglo bi se komotno reći da je plod upravo pobjede u antifašističkoj borbi i kao takva je trebala „zauvijek“ da završi sa nacionalističkim aspiracijama na Balkanu. Te aspiracije su se lomile i oko promjena granica drugih država, ali se čini da je „slučaj“ Bosne i Hercegovine sa mnogo eksplozivnijim nabojem nego drugi, što potvrđuje i dugoročnost zadržavanja kriznim tog „slučaja“. Ne samo da je opstajala živom planska težnja za prisvajanjem teritorije, nego je u

¹ Historijski značaj ZAVNOBiH-a (1943) za Bosnu i Hercegovinu je izražen, prije svega, u osiguranju kontinuiteta državnosti i historijskog legitimiteta državne posebnosti kroz njeno hiljadugodišnje postojanje. Da je ovaj historijski događaj, zajedno sa zasjedanjem AVNOJ-a, bio od posebne važnosti govori i činjenica da je u pokušaju uništenja Bosne i Hercegovine i njene definitivne podjele (1992-1995) pored ratne destrukcije jedan od glavnih zadataka je bilo i poništavanje ovih odluka: Skupština Republike Srpske je 20. jula 1993. pred 50-tu godišnjicu održavanja ZAVNOBiH-a donijela odluku o smatranju ništavnim i odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. (Donia, 2012.)

kontinuitetu cilj bio za promjenom demografske slike koju je Evropa, ne slučajno, okarakterizirala na kraju XX stoljeća kao „etničko čišćenje“. To je svojevrsno tepanje genocidu, elitocidu, kulturocidu, ekocidu, koji su bili na djelu i drastično se ponovili u dva navrata u XX stoljeću. S obzirom na to da su metode fašističkog karaktera bile u oba slučaja, onda se s pravom može postaviti pitanje da li Evropa živi sa idejom fašizma kao svojim zaštićenim čedom, jer se u njenom krilu i pojavilo zlo sa imenom fašizam i nacizam, a historija evroponacionalizma kršćanskog tipa toj pojavi je davala ime i: krstaški ratovi, inkvizicija, imperijalna osvajanja, da nabrojimo samo neka drastična, što je praćeno neviđenim krvoprolićem drugog i drugačijeg, pljačkanjem njegovih dobara, zloupotrebom naučnih dostignuća, „kultiviranjem i demokratiziranjem“ cijelog Planeta. S obzirom na to da je obnova bosanskohercegovačke državnosti, kao što smo rekli, ponajviše i plod pobjede antifašizma, onda je dovođenje u pitanje te činjenice očiti znak da je fašizam na volšeban način opstao², a svjedoci smo da se Zapadu i Istoku pojavljuju iste destruktivne snage sa obilježjima istima kao izvorni fašizam i nacizam, odnosno njihovi kolaboracionisti iz perioda 1933–1947. godine. Pojavljuju ne samo kao neonacistički pokreti i geografski ne samo na „primitivnom“ Balkanu nego i u najrazvijenim zemljama Zapada. Iz ovog svega bi se mogao izvući zaključak da se Bosna i Hercegovina pojavljuje kao svojevrsni lakmus papir za pojavu, pa čak i nagovještaj „probuđenog“ fašizma ili barem netolerancije. Zar najbolji dokaz ovoj tvrdnji nije i početak i kraj XX stoljeća, a i njegova sredina gdje se Bosna i Hercegovina pojavljuje kao jedna od najvećih kolateralnih šteta u Evropi. Početak stoljeća je formalni uzrok Prvog svjetskog rata atentatom na austrougarskog prestolonasljednika u Sarajevu 1914. godine, u njegovoj sredini na prostoru Bosne i Hercegovine je praktično vođen najveći dio ratnih operacija sve vrijeme trajanja tog rata sa praktično najvažnijim jezgrom antišističkog otpora (jer je Vrhovni štab NOVJ tu uglavnom bio sve vrijeme, ali i većina kvinsliških formacija svih vrsta). Odnosno, zar nije agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine prva u

² Fašizam/nacizam sa svojim kolaboracionim partnerima širom svijeta nije poražen, jer se i nije želio njegov potpuni poraz, jer bi to tražilo da Evropa, prije svega, izađe iz vlastite kože. Tako Tomaž Mastnak s pravom primjećuje „U velikom "etničkom sukobu", koji je ušao u povijesne knjige kao Drugi svjetski rat, fašizam je bio vojno poražen. Pa ipak, Zapad ga nikada nije dekonstruirao, i uništio simbolički, tj. politički. Zato je fašizam još uvijek živ. U politikama prema sadašnjoj srpskoj vladi, štošta toga pobuđuje sjećanje na Španjolski civilni rat i Minhenski ugovor: tradicije politika pomirenja fašizma, tako dobro dokazane na primjeru Chamberlaina, izgleda da nisu napuštene. Na Zapadu je uloženo mnogo napora da se srpski režim ne opiše kao fašistički, ne bi li se radije fašizam tražio svugdje gdje ga je beogradski pogled vidio (a nikada ne misleći da bi fašizam mogao biti u tom pogledu). I tako daleko dok su srpski režim i njegova agresivna politika bili suprotstavljeni, bili su suprotstavljeni kao "boljševizam", "komunizam" ili "nacionalizam" sve familijarni neprijatelji, koje je povijest već porazila i nadmašila.“ (Mastnak, 1998.)

Evropi prekršila obećanje pobjednika antifašističke koalicije „Nikada više“ (koncentracioni logori, ubijanja u ime rasne, vjerske, nacionalne drugosti). Da u uvodu samo istaknemo konstataciju da se najvjerojatnije dešavaju slučajevi (upravo opet u Evropi) ponavljanja historije u smislu njene nedovoljne objašnjenosti koja ne uzima u obzir širi kontekst nego događaje gleda iz poremećene etničke, rasne, klasne, sigurnosne i druge uže perspektive. Prvo je agresija na Bosnu i Hercegovinu pokrenula pitanje baštinenja jedne od najprogresivnijih ideja ljudskog roda – antifazizma, a onda je agresija na Ukrajinu definitivno potvrdila potrebu rasprave o tome ko su stvari baštinici te ideje. Da li su to samo nazovilijeve partije, ideologija socijalizma, ili pak, što se u posljednje vrijeme sugerira, (samoprogllašeni) “izabrani” narodi, samo određeni npr. najčešće isticani hrišćansko-pravoslavni narodi...? Pri tome se, kao stanje duha našeg vremena, otvorio prazan prostor koji se pojavio kao velika crna rupa postmodernizma kojeg su iskoristile većina desnih snaga da prisvoje ne samo tu tekovinu, nego da otvore pitanja definicija ljudskih prava, demokratije, slobode mišljenja, fašizma i njegovih nosilaca, ali i onih koji su ostvarili historijski dokazanu kolaboraciju s njim u oglednom vremenskom i prostornom miljeu koji se zbirno naziva Drugi svjetski rat. Naravno, kada su se već otvorila vrata redefiniranja onda su događaji koji se ubrzano dešavaju otvorili i pitanje genocida, semitizma, antisemitizma...³“Nedovršeni poslovi“ historije, kako se naizgled samo čini, odlažu i za „bolja vremena“ ostavljaju trezvenije analize. To stalno odlaganje suštinskih rasprava se i ne poteže jer bi se morala preispitati i uloga svih sudionika, pa i Evrope, u tim „nedovršenim poslovima“, a ona bi vjerovatno pokazala duboku ukorijenjenost određenih predstava i može se komotno reći i TIPSKIH neprijatelja koji stoje kao jedna od strateških odrednica u realizaciji ideje udružene Evrope.

Dovođenje u pitanje svih do samo nekoliko decenija unazad provjerenih „istina“, pa i naučnih saznanja je tako u fokus stavila i dokumenta, historijski kontinuitet, što se posebno ogleda kroz primjere relativno malih i nerazvijenih zemalja. Tu se može uočiti tendencija da se svaka značajnija geopolitička

³ Možemo se u potpunosti složiti sa Todorom Kuljićem koji ističe da „neoliberalizam uspešno nameće nove vrednosti čiji su nosači novi probojni pojmovi. Danas svet više ne tumačimo pojmovima kapitalizam, socijalizam, revolucija, klasna pravda, samoupravljanje i sličnima, ali ne zbog idejne zasićenosti, nego otuda što su uspešno nametnuti drugi pojmovi: globalizacija, evropeizacija, tranzicija, transformacija, menadžment, socijalno uključivanje i isključivanje. Anahronizacijom klasne pravde, humanizma, prirodnog prava i revolucije menjao se, burdijeovski rečeno, retorički ukus, ali ne spontano nego planski. Najpre tako što su pobedničke snage 1990-ih odmah nametnule misli o društvu nove pojmove za označavanje promena, a koji su vremenom planski pretvarani u novu ortodoksiju otpornu na promene. Ono što je početkom 1990-ih bilo smešno i čudno vremenom se skoro normalizovalo (izmišljeni praznici, novi spomenici i nove verzije prošlosti).“ (Kuljić, 2018: 207–208)

promjena u igri moći velikih svjetskih sila, u tim manjim zemljama pokušava iskoristiti za neki interni lokalni plan. U gužvi i pometnji na svjetskoj sceni se vidi šansa za oživljavanje ideja o preustroju postojećeg stanja odnosa na lokalnom nivou, pri čemu se traže i nalaze saveznici za takvo što upravo u velikim silama. Tome svjedočimo upravo na primjeru Bosne i Hercegovine u historijskom kontinuitetu sve do savremenog doba treće decenije XXI stoljeća.

Da bi mogli vršiti poređenja potrebno je da znamo i povijesni okvir u dešavanju nečega što je bilo vezano za fašizam u njegovom izvornom smislu. U analizama se zanemaruje da je tih godina kada su se pojavili nosioci ideje koju mi uobičajno danas označavamo kao fašizam i nacizam (Musolini u Italiji i Hitler u Njemačkoj, te general Franko u Španiji) da je Istoku, u jeku Prvog svjetskog rata, došlo do tzv. socijalističke revolucije u Rusiji. Metež svjetskog rata je iskorišten da se „ostvari“ ideja socijalizma kao prijelazne faze ka komunizmu. To je u situaciji „buđenja naroda“ i definitivnog nagovještaja pada velikih carstava postala ideja koja je u industrijskom društvu u zamahu pronašla povijesnog egzekutora za takvo što – radničku klasu, odnosno sve „prezrene i gladne“ u svijetu.⁴ Ideja međunarodne internacionale je bila oličena u Kominterni na čijem čelu se nalazio SSSR, što se podrazumijevalo i nagovještavalo „svjetsku socijalističku revoluciju“. S obzirom na to da je revolucija „ostvorena“ u jednoj polufeudalnoj državi, a ne u razvijenom Zapadu, koji je bio ogledni primjerak za marksističku izvornu teoriju, to je jednostavno preneseno i u ciljeve borbe, a to je da je razvijeni Zapad, koji je imao kapitaliste i radnike, ostao kao neprijatelj kojeg treba rušiti. Hladni rat je praktično započeo 1917. godine i traje i do savremenog doba XXI stoljeća.

Da li se može na sredini treće decenije XXI stoljeća, nakon što je ukinut Varšavski pakt i srušen SSSR, govoriti o nekoj novoj „socijalističkoj“ internacionalni u kojoj je Zapad, po ideološkom obrascu, glavni neprijatelj. Nakon sankcija Rusiji zbog započetog rata protiv Ukrajine, formiraju se novi obrisi potencijalnih savezništava u borbi za prevlast, ali i prije svega za ekonomsku i političku moć. Nije to više ni klasa kapitalista (jer bi onda i kapitalisti u vlastitim redovima, uključujući i Putina i kineski „socijalizam“) bili dovedeni u pitanje. Neprijatelj nosi dvostruku oznaku: pojavljuje se kao odraz Sotone u novom vremenu (sa nedefiniranim karakteristikama, ali je akcenat na nemoralu, iskorištavanju ostatka svijeta, vojna dominacija, rušenje porodice, seksualna izopačenost itd.) pri čemu radnička klasa (bježi se od

⁴ Aluzija na himnu socijalističke internacionale „Ustajte prezreni na svijetu, svi sužnji koje mori glad...“ U mnogim europskim zemljama pjesma je početkom 20. stoljeća bila zabranjivana zbog stihova koji potiču na rušenje vlasti. Tradicionalno se pjeva sa stisnutom desnom šakom podignutom uz sljepoočnicu. Bila je himna SSSR-a od 1917–1944. godine“ Izvor: [https://sh.wikipedia.org/wiki/Internacionala_\(himna\)](https://sh.wikipedia.org/wiki/Internacionala_(himna))

klasne diferencijacije) nije nosilac revolucionarnih kretanja, nego obespravljani širom svijeta koji su trpili i ekonomsku, imperijalnu i ideološku dominaciju Zapada (bivše zemlje socijalizma su prvi ešalon). Drugi akcenat je na „prisvajanju“ antifašizma i nacionalnom doprinosu u borbi protiv fašizma ili nacizma (po potrebi se govori ili o jednom ili drugom). To su osnovni ideološki obrasci, potpomognuti religijskim svrstavanjima i isključivostima. Napad na Bosnu i Hercegovinu se može smatrati početkom tog novog procesa koji u to vrijeme 1992. godine nije bio još sazrio da bi bio realiziran, jer su i Rusija koja je u to vrijeme nastala na ruševinama SSSR-a, ali i Kina, bile još uvijek nedovoljno spremne i same su trebale pomoć Zapada. I iskoristile su vrijeme koje im je ponuđeno u naivnom razmišljanju da je ovo „kraj povijesti“ i da je dovoljno da nestane rigidne hladnoratovske podjele svijeta, da se uspostavi slobodno tržište, ukine jednopartijski sistem i formiraju oblici predstavničke demokratije i da će sve krenuti svojim tokom i povratkom odbjeglih staljinista, lenjinista, maoista, čegevaraca, titoista (rankovićevaca), čaušeskovaca i ostalih u tokove svijeta koji ima svoje zakonitosti po uzoru na Zapad. Neprijatelj u liku komunizma jeste srušen, ali je promijenio lik i tek se formiraju pravi obrisi novih oblika specifične mješavine nacionalne države, socijalizma, divljeg kapitalizma, religioznih pokliča, uspostavljanja novih „vječnih“ vođa. Jedan totalitarizam je iznjedrio u svijetu više tipova totalitarizama u borbi za prevlast i moć.

Lijevi, desni anti-antifašizam

Na početku treće decenije XXI stoljeća iznova se i na Balkanu otvara pitanje antifašističkog naslijeđa u čemu su pomiješani brojni markeri i pomiješali su se ideologija, prošlost i sadašnjost, te su pod lupom savremenog doba definicije onog što je BIO antifašizam i onoga što PRETPOSTAVLJA da je antifašizam danas. I da i ne sami doprinesemo formiranju novih zabuna: antifašizam o kojem govorimo je naslijeđe koje je ostalo na strani pobjednika antifašističke koalicije u Drugom svjetskom ratu, jer i nacizam i fašizam su pokreti koji su svoje uobličenje, konkretnu historijsku formu i akciju pokazali u periodu koji bi se uslovno mogao datirati u period 1933–1947. godina. Nakon Drugog svjetskog rata ustanovljen je novi svjetski poredak preko pobjednika nad silama Osovine, rušenja velikih imperija, preko vladajućeg koncepta nacionalne države, oslobađanja kolonija, bipolarnosti svijeta (kapitalizam-socijalizam), Hladni rat i relativno intenzivan period razvoja i posebno neslućeni razvitak nauke i tehnologije. Rušenje Berlinskog zida (198.) je najavilo još noviji novi svjetski poredak u kojem su se pod vođstvom Njemačke i Francuske, započeli procesi jačanja Evropske unije.

Fašizam španskog, italijanskog i nacizam njemačkog tipa i imperijalni carizam japanskog tipa sa svojim etničkim čišćenjima, holokaustom, genocidima su postali sinonimi za svaku ideologiju koja ili veliča neke od ideoloških premisa rasne, nacionalne superiornosti, povezane sa neterpeljivošću, ksenofobijama ili pokušajima nametanja velikodržavnih, ali i velikih totalitarnih ideoloških narativa i njihovog konkretnog provođenja. Fašizam ili ono što je svrstano u njega, kao vladajuće ideologije nacizma i fašizma, je imao u toj slici saveznike u zemljama koje je osvojio i pomagače bez kojih ne bi bio tolika sila, što će reći da su njegovi protivnici bili više pripadnici ilegalnog pokreta otpora uglavnom lijeve orijentacije. I zastanimo samo ovdje na trenutak i konstatirajmo da je ono što zovemo „fašizam“ bilo stanje svijesti velikog broja ljudi i vladajućih civilnih, vojnih, policijskih, obavještajnih i drugih struktura širom svijeta, uključujući i SAD, Veliku Britaniju, a o Balkanu da i ne govorimo.

U cijelom svijetu je prisutan trend takozvanog anti-antifašizma. Kao što ističe jedan od najznačajnijih teoretičara fašizma, pa i antifašizma Todor Kuljić, na prostoru bivše Jugoslavije se pojam antifašizma „nacionalizuje, relativizuje, dekomunizuje i decentralizuje“. U zvaničnom diskursu država nastalih nakon disolucije SFRJ još uvijek, zbog opće civilizacijskog značaja, kojeg ima se u javnom diskursu Evrope i svijeta, antifašizam se deklarativno baštini, ali bez jugoslovenske i komunističke karakteristike. On najčešće služi u funkciji revizije historije, promoviranju kvislinških formacija u antifašističke, pa se samim tim vrši i dejugoslovenizacija i poništavanje tekovina zajedničkog života i odrednica koje su ga činile (bratstvo i jedinstvo, socijalizam, samoupravljanje, pa i oblici državnog ustrojstva). Za razliku od materijalnih dobara, nastalih sukcesijom i realiziranim dogovorom oko podjele imovine, u zajedničku „imovinu“ nisu ušle ove ni druge ideološke i moralne vrijednosti tako da je na djelu tretiranje ovog iskustva uglavnom kao negativnog po novim ideološkim formama koje su ga je naslijedile. Tako da se može zaključiti da je u javnom zvaničnom diskursu prisutno različito tumačenje pojma antifašizma, a u najvećem broju slučajeva i kroz javne nastupe političara i djelovanja medija je u naglašenoj upotrebi upravo anti-antifašizam.⁵

⁵ „Termin anti-antifašizam u pozitivnom smislu najprije je počeo se da koristi kod njemačke ekstremno desničarske grupe «Europa nacija» 1972. godine, označavajući antifašizam kao političku represiju, a ljevicu, antifašiste i mirovne pokrete kao neprijatelje nacije. Danas je u njemačkom izrazu “Anti-Antifa” oznaka za neonaciste koji skupljaju podatke o antifašističkim aktivistima da bi se protiv njih borili nasiljem... Neće se pretjerati ako se kaže da je ovim prevrednovanjem anti-antifašizam uzdrmao temeljna načela prosvjetiteljskog antifašizma i učinio problematičnim cjelokupni misaono kategorijalni aparat nauke o skorijoj prošlosti. Službeno priznanje četničkog antifašizma u Srbiji početkom 21. veka iziskivala je nova vizija nacionalne srpske države, kao što je desetak godina ranije ista potreba u Sloveniji i u Hrvatskoj tražila nacionalni domobranski antifašizam i nove

Zanimljivo je da se i formiranje – oslobađanje prve i druge Jugoslavije (ili zemalja koje su je sačinjavale) desilo na kraju sloma Austro-Ugarske odnosno sila Osovine kada su se oni **povlačili** – silom prilika (Đokić, 2018). Balkanske zemlje su relativno male zemlje, pa kao i u Prvom i u Drugom svjetskom ratu je vojna pobjeda izvojevana nakon nužnog povlačenja Nijemaca i njihovih saveznike zbog poraza u SSSR-u, ali i u cijeloj Evropi. Ovo *povlačili* naglašavamo jer su prethodno doživjele opći poraz na drugim važnijim frontovima, što je vrlo važna činjenica, jer u vrijeme njihove vojne moći nije bilo šanse da se vlastitim snagama oslobode od osvajača ni Srbija ni SSSR, odnosno kasnije Jugoslavija. A, ipak, su oni koji su se uključili ili na kraju ratova priključili i tako došli na vlast nazvani -oslobodioci.

Tako i sami sebe i dalje nazivaju kao „oslobodioci“ Prijedora, Foče, Višegrada, Srebrenice... u agresiji 1992–1995. godine. „Oslobodili“ su ta područja (49 posto teritorije Bosne i Hercegovine) od njihovih stanovnika koji su ili pobijeni ili protjerani i tako je uspostavljena „realnost“ koju Evropa i svijet priznaju jer za isti pregovarački sto dovode i napadača i žrtvu tretirajući ih kao „strane u sukobu“. I to traje i dalje uz obezvređivanje države pri čemu se često i dalje spominju ista obećanja s kraja Drugog svjetskog rata: „Nikad više.“⁶

Ta šablonizirana slika traje i nakon pada Berlinskog zida pri čemu je, ne slučajno, Vladimir Putin (2020) pred Dan pobjede nad fašizmom (9. maj) poručio da neće dozvoliti reviziju historije. Ukoliko i sam već ne proizvodi reviziju i sovjetske zaostavštine sa dominacijom Rusije, obilježavanje svakog protivnika sa nacističkim simbolima (Ukrajina) ili prećutnog priznavanja revizionizma Srbije u kojoj se Titovi partizani potiskuju sa historijske scene jer nema Jugoslavije, a osnovni sporazum saradnika fašizma koji je okupirao

spomenike umesto nadnacionalnih partizanskih obeležja. Svuda su potrebe vladajućih elita filter koji propušta samo korisnu prošlost. Odavno je uočeno da onaj ko raspolaže monopolom na tumačenje prošlosti kontroliše i sadašnjicu i nameće sliku budućnosti.“ (Kuljić, 2006)

⁶ Francuski general Filip Morion, komandant trupa UN u BiH, okružen hiljadama Bošnjaka, 9. marta 1993. godine izgovara rečenicu: „Od sada se nalazite pod zaštitom Ujedinjenih nacija.“ Pripadnici Nizozemskog bataljona UNROFOR-a koji su neslavno „izvršili“ obećanje ovog dužnosnika UN-a u završetku genocida u Srebrenici. Ebel Dijkman, pripadnik ovog bataljona (inače je bio zaposlen u muzeju u bivšem koncentracionom logoru Vesterbork- Nizozemska) sažima svoja osjećanja kada je potvrđeno da je izvršen masakr nad hiljadama muslimana: „Onda postaneš bijesan, ali ne na Srbe. Na Ujedinjene nacije. UN stoji za United Nations, mi smo to nazvali United Nothing (Ujedinjeno ništa). To je bio novi naziv za UN.“ <https://www.dw.com/sr/se%28C4%87anje-holandskih-vojnika-iz-srebrenice/a-18563534> (posjeta 10.12.2023.)

Jugoslaviju (pa time i Srbiju i Hrvatsku) je bio između četnika i ustaša kao vladajućih kolaboracionističkih formacija i on kao takav funkcionira i u savremenom dobu. Naime, i tada i danas je usmjeren protiv ideološkog protivnika komunizma tada, a danas je težište na realizaciji cilja uspostavljanja etnički čistih država te njihovo teritorijalno razgraničenje upravo na teritoriji Bosne i Hercegovine. Oko njene podjele postoji saglasnost iz „pretfašističkog doba“ koje je u vrijeme pred Drugi svjetski izraženo kroz sporazum Cvetković–Maček. I dok je komunizam bio zajednički neprijatelj u toku Drugog svjetskog rata, on je i u savremenim uvjetima kao takav prisutan, mada ga realno više nema, odnosno nema više ni socijalističke totalitarne prakse kojoj su svi davali oznaku „komunistički“. Međutim, realno gledajući na javnoj sceni se pojavljuje i drugi možda i najvažniji i najtrajniji elemenat – islam kao „najstrašniji“ neprijatelj Evrope i Zapada od samog uspostavljanja ideje Evrope kao političkog pojma. (šire Mastnak: 2007; Marković, 1995). S obzirom na to da u Bosni i Hercegovini egzistira najbrojnija organizirana zajednica vjernika muslimana (Bosanaca i Hercegovaca) u Evropi, u svim kalkulacijama treba računati na te historijske animozitete koji nisu prevaziđeni bez obzira na izraženu deklarativnost i insistiranje na sekularnoj ideji. Evropa od najranijih dana pojave muslimana na njenom tlu i preko svojih najistaknutijih mislilaca i vjerskih anatema ispoljava taj animozitet koji se ne tako davno deklarirao i kao „Evropa čista od muslimana“. U tom i strahu, ali i animozitetu treba posmatrati i značajan stepen insistiranja na embargu na oružje u odbrani Bosne i Hercegovine, tolerisanje pa i sakrivanje ekstremnog nasilja, sprečavanja vojne intervencije i davanje vremena nosiocima agresije da ostvare planove uništavanja i tragova bosanskohercegovačkih muslimana, kako kroz uništavanje stanovništva i naselja, tako i tragova njihovog kulturno historijskog i vjerskog postojanja.

S druge strane je od strane ruske zvanične politike izražena otvorena podrška u realizaciji ciljeva agresije, ideji separatizma u razbijanju Bosne i Hercegovine i sprečavanje da se osudi zločin na Bosnom i Hercegovinom i Bošnjacima na kraju XX stoljeća. U prilog tome govori činjenica da i ruska zvanična politika radi na reviziji pojma fašizma i antifašizma. Mada i sama nije više komunistička tvorevina, Rusija rado svojata tekovine tog perioda pri čemu se cijeli bivši SSSR svodi na Rusiju kao što se i bivša SFRJ najčešće svodi na Srbiju. Tako da se kroz izraženo propagandno djelovanje pojavljuju jedina dva naroda (Rusi i Srbi) koji su antifašistički – ma šta da rade, dok su svi drugi „fašisti“. Najčešće svoje plansko uništavanje susjeda i aspiracija za njihovom teritorijom upravo pokrivaju svojom „neupitnom“ antifašističkom orijentacijom. Jer antifašizam i „oslobodilački“ oreol „borbe za pravdu“ treba da budu zauvijek, ma koliko se svijet mijenjao. Zaboravljaju se vlastiti izleti i ljubovanje sa fašizmom kao što su sporazum Hitler–Staljin, kao što su

kapitulacija Jugoslavije pred Hitlerom, servilnost Milana Nedića, kolaboracija sa Nijemcima, zločini prema drugim narodima, a posebno prema Bošnjacima, kada je o Srbima riječ. Ti zločini nisu na pravi način sankcionirani nakon Drugog svjetskog rata, što još više potvrđuje tezu da je i u evropskom diskursu takva vrsta zločina nešto što se podrazumijeva prema davno projiciranom neprijatelju Evrope – islamu i muslimanima. U samoj SFRJ to je tretirano kao put prema „pomirenju“, a kako nisu pravno sankcionirani, u dominantnoj vizuri „pobjednika“ i najvećeg „stradalnika“ kakvim je prikazan srpski narod u zvaničnoj historiografiji, ali i kroz moderne žanrove (književnost, filmovi, TV serije, spomenici, davanje imena ulicama u čemu je Bosna i Hercegovina bila najprilježnija) formiran je stav u javnom mnijenju da su drugi, a ovdje konkretno muslimani ustvari bili – naklonjeni fašizmu i sarađivali s njim. To je u događajima pripreme za agresiju i izvođenju agresije korišteno kao „dokazana“ stvar i izvršena je potpuna dehumanizacija Bošnjaka čime je otvoren put za njihovo ubijanje i protjerivanje kao dobrodošla akcija, pa čak i uz blagoslov sa crkvenih oltara. Nažlost, i u trećoj deceniji nakon Daytonu takvi se procesi dehumanizacije u javnom diskursu nastavljaju nesmanjenom žestinom.

Definicije autentičnih Bosanaca iz najernjih knjiga inkvizicije

Narodna skupština Srpske Republike Bosne i Hercegovine je prihvatila prijedlog zaključka svog predsjednika, inače presuđenog ratnog zločinca, Momčila Krajišnika, na svojoj 24. sjednici od 8. januara 1993. godine u Bijeljini. (zavedeno pod rednim brojem 0214-9934 – 0214-9935) sljedeće formulacije: **“Skupština je zauzela stav da su Muslimani komunistička tvorevina i da predstavljaju vjersku skupinu turske orijentacije. ... Oni su nevjernici, narod koji nije narod, odnosno narod koji hoće da bude narod i nema nikakve argumente za naciju.”** (Donia, 2012). Naravno, teorijska prethistorija za ovakvu ZVANIČNU odluku proglašavanja većinskog naroda u Bosni i Hercegovini za vjersku sektu ima osnova u historijskom iskustvu odnosa prema „poturicama“, protjerivanju Bošnjaka iz Srbije, pljačkanju i preuzimanju njihovih imanja itd. Ivan Meštrović je, kao učesnik sastanka Jugoslavenskog odbora, u svojim sjećanjima zabilježio 1917. godine da je dr. Ante Trumbić istakao da je Bosna bila glavni razlog nesloge između Srba i Hrvata, pa će trebati naći način da nas Bosna veže, a ne da nas rastavlja. Pri tome je upitao i kako će biti riješeno „muslimansko pitanje“. Na to je predstavnik srpske strane u pregovorima Stojan Protić uzvratio: 'Imamo rješenje za Bosnu. Kad naša vojska pređe Drinu, daću Turcima dvadeset četiri sata, pa makar i četrdeset osam, da se vrate na pradedovsku veru, a što ne bi htelo, to poseći, kao što smo u svoje vreme

uradili u Srbiji”. To traje i u Kraljevini SHS, odnosno, Kraljevini Jugoslaviji, pri čemu je sve do savremenog doba ostala i „dobronamjerna“ opaska Ante Trumbića da Bosna treba da veže interese Hrvata i Srba, a ne da ih rastavlja. Čini se da je podjela iz Sporazuma Cvetković–Maček (26. 08. 1939) tu dilemu „razriješila“ na način podjele Bosne i Hercegovine i njenog uništavanja kao posebne državnosti. Može se s pravom reći da je period od zasjedanja ZAVNOBiH-a do 1991. godine samo privremeno zaustavio razgovore o podjeli, a razgovori Tuđman–Milošević su tu podjelu iznova „ovjerili“. Tako da i nastavljači prilježno rade i u XXI stoljeću da Bosna i Hercegovina ne bude više „razlog nesloge Srba i Hrvata“. Naprotiv, to je *jedino* pitanje oko kojeg se slažu sve njihove političke elite: podjela BiH i negiranje Bošnjaka kao naroda bez obzira na Daytonsku formulaciju.

Vođstvo Srbije i entiteta BiH Republike Srpske nije niti jednog trenutka odustalo od strateških ciljeva iz agresije, niti je povuklo odluku o negiranju Bošnjaka kao naroda i njihovog pretvaranja u vjersku sektu. Očita je namjera da se i poništavanjem odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a stvari vrata na predantifašističko stanje, a to je u prijevodu fašističko stanje, u kojem se poništava svaka vrsta multilateralnosti pri čemu se od prvih početaka progona „Turaka“ (stanovnika Jugoistočne Evrope, autohtonih starosjedilaca ovog prostora muslimanske vjere) obilato koristi prisutni animozitet kojeg Evropa ima prema islamu.

Zanimljiva je u vezi s tim i komparacija sa dolaskom Austr-Ugarske, što se često u literaturi koristi kao potvrda multilateralnosti od strane jednog multikulturalnog carstva.⁷ I u dolasku ove imperijalne sile postoji jasna namjera civiliziranja i kultiviranja prije svega bosanskih muslimana. Veoma interesantnim se čini kovanica o Bosni i Hercegovini kao tzv. „orijentalizmu granice“ koju je skovao Andre Gingrich, austrijski etnolog i antropolog. Ideja o “našim muslimanima” ima izvorište u toj namjeri. Njena je svrha da razdvoji “loše muslimane” (Anadolce, Turke) od bijelih Slavena, naših Turaka, novih podanika Monarhije. To je bio pokušaj – da Zapad otvori put za integraciju “naših muslimana”, a František Šístek smatra da je ovaj pokušaj prisutan i u današnjim politikama Evropske unije i njenih glavnih zemalja-članica. Štoviše, Šístek upozorava i na sličnosti između *de facto* kolonijalnog karaktera austrougarskog tretiranja Bosne i Hercegovine s današnjim stanjem, kad je ta zemlja – nakon Daytonskog sporazuma – tretirana kao “u biti međunarodni

⁷ Najnoviji uvidi koje nudi knjiga „Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges“ (Ed. František Šístek. Austrian and Habsburg Studies, vol. 32. New York, Oxford: Berghahn Books, 2021.) koju ovdje citiramo preko opširnog prikaza autora Dejana Jovića (Jović, 2021). Radi se o zborniku radova koji tretiraju diskurs odnosa prema bosanskim muslimanima od strane Srednje Evrope

protektorat” (prema Jović, 2021: 197). Ima i mišljenja (Clemens Ruthner, docent na Trinity Collegeu u Dublinu) da je odnos prema Bosni i Hercegovini kvaziimperijalan jer za razliku od klasičnih imperijalnih posjeda „Bosna i Hercegovina nije morem razdvojena od centra imperija (kao što su druge kolonije), nego se nalazi i sama u Europi, premda na njenoj periferiji. Europljani su, zaključuje Ruthner, neskloni da vide kolonijalizam na svojoj teritoriji.“ (Jović, 2021: 199)

Sve u vezi sa agresijom i njenim rezultatima, ali i odnosom Zapada, svodi se na rečenicu koju je iznio Jean Baudrillard (1929–2007): „Cio problem se sastoji u tome da ubijedimo Bošnjake da su sami krivi za sopstvenu nesreću“.⁸

Za ljubitelje ovdašnjih „jasnih“ diferencijacija fašizma i antifašizma je, onda, i ovo dokaz da su i u posljednjem ratu (valjda) „antifašisti“ opravdano pobili valjda „fašiste“, jer su matrice iste i isti ciljevi: pljačka imovine, obezglavljanje naroda uništenjem vođstva, intelektualne elite, paljenje i uništavanje bogomolja i kulturno-historijskih tragova, raseljavanje i biološko uništavanje, protjerivanje. Ako su ovo metode (samoproglašeni „dobri“) antifašista kakve su onda metode (zlih) fašista, ili su dobro i zlo odavno promijenili strane kroz korištenje termina i relativiziranje pojmova fašizam i antifašizam. Terorom „antifašista“ se pokušava uništiti prepodstavljeni (islamski) „terorizam fašista“ kako se često i u intelektualnim krugovima pokušava „objasniti“ savremenost. Zločin je zločin, a takvih zločina kroz narodne sudove i bez suđenja nakon Drugog svjetskog rata je bilo i oni zbog ideoloških prepreka i jednostranog pisanja historije nisu istraživani. Može li se halabukom koja sprečava raspravu o tome spriječiti istina i reći da toga i nije bilo? Jedno vrijeme može, ali će osvanuti istine o protjerivanju i etničkom

⁸ „Peščanik“ esej Boudrillard-a „Posrbljavanje Evrope“. U nastavku on ističe vrlo dalekosežnu i skoro propračansku misao koju i skojom Bosna i Hercegovina živi već skoro treću deceniju od Daytona kroz njegov sadržaj, ali još više diplomatske igre koje imaju cilj da situaciju održe na rubu latentnog sukoba pri čemu se vode beskrajne jalove igre i nadmudrivanja uz obećanja i iluzije čekajući podjelu i „zamor materijala“ ne isključujući i ponovnu primjenu sile: „Ipak treba pokušati da se vidi šta se dešava iza ogromnog **Potemkinovog sela, iza humanitarnog, vojnog i diplomatskog fraziranja.**“ (bold Dž.I.) <https://pescanik.net/posrbljavanje-zapada/> (posjeta 18. 12. 2023) Tekst je objavljen na ovom sajtu 1. 4. 2010. godine. Ovaj teoretičar je smogao snage da agresore na Bosnu i Hercegovinu nazove „našim“ (evropskim) jer su „objektivno gledano, naši saradnici u etničkom čišćenju Evrope“. „Izjave srpskih i hrvatskih planera rata, da su tobože rat protiv Bosne zamislili i vodili kao Evropljani, u ime Evrope i za Evropu, ili one stare i čuvene o odbrani hrišćanstva, možda su na prvi pogled uzgledale previše nategnute, ali uistinu su u velikoj mjeri tačne i smislene. Rat protiv Bosne je bio evropski rat *par excellence*... Evropa u Bosni sigurno nije umirala, već je pomagala da se ubijaju i „čiste“ one koji su evroideolozi (u jedan glas sa srpskom, – a kasnije i sa hrvatskom – ratnom propagandom) odlučili da zovu muslimanima – svoj pra-strah i pra-mržnju.“ (Mastnak, 2007: 102).

čišćenju Vojvodine, silovanju žena gdje god je prošla oslobodilačka ruska vojska, ubijanja iz zabave i preventive i od strane partizana u istočnoj Bosni (vidjeti sjećanja i Koče Popovića i Milovana Đilasa), mučenja, ubijanje djece, novorođenih beba... Taj obrazac „pobjednika antifašista“ je uspostavljen, a njime je dozvoljen i nekažnjiv svaki teror nad označenim neprijateljem i i to je ušlo u priručnike koji su primjenjivani u praksi u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine. Treba pogledati metode mučenja ispitivanja „neprijatelja“ u crvenom teroru, ruskim gulazima, jugoslovenskom Golom otoku, kineskoj kulturnoj revoluciji, metode inkvizicije... Samo je važno markirati klasnog, rasnog, religijskog, ideološkog i svakog drugog protivnika, kojeg je „neko značajan sa vrha moći“ tako označio, i po „revolucionarnom“ principu prema njemu su dozvoljena sva sredstva iz arsenala Lenjinovog „revolucionarnog terora“ ili Staljinovih čistki, Hitlerovih gasnih komora, kako god to nazvali (o lijevom antifašizmu: Vlajčić, 2005; Begonja, 2003).

Umjesto zaključka

Kao što smo vidjeli, reafirmacija bosanskohercegovačke države se dogodila u jeku borbe protiv fašizma i u toj borbi, u kojoj je bila zvanično proglašena pobjeda antifašističke koalicije, je Bosna i Hercegovina egzistirala uz, balkanske, ali prije svega i evropske, narative koji njenom većinskom narodu nisu dozvoljavali da se naziva prema svojoj matičnoj teritoriji bilo kao Bošnjak ili kao Bosanac. Istovremeno treba biti odgovorno svjestan i društveno-političkog i povijesnog konteksta i realnog položaja Bošnjaka kao evropskih muslimana u savremenim odnosima i kretanjima. Jasno je da su oni, zbog toga što su to, pod posebnom prismotrom i na određen način oni moraju da budu mnogo više univerzalniji, tolerantniji, odgovorniji, nego drugi. I, na svu sreću, oni to i historijski pokazuju i dokazuju.

Kada je riječ o često korištenoj postratnoj frazi da ideja pomirenja podrazumijeva gledanje naprijed, pa samim tim i relativiziranje i Drugog svjetskog rata i svojevrzni anti-antifašizam kakav je u savremenim uvjetima na djelu, onda se uvijek treba prisjetiti i riječi Umberta Ecca, koji kaže: „Ako pomirenje znači suosjećanje i poštovanje za sve one koji su vojevali svoje ratove u dobrim namjerama, onda oprost ne podrazumijeva i zaborav. Mogu čak i priznati da je Eichmann iskreno vjerovao u svoju misiju, ali ne mogu reći „Okej, vrati se i uradi to opet“. Tu smo da se sjetimo šta se desilo i svečano kažemo da „Oni“ to ne smiju opet napraviti.“ (Eco,2016). Svi ozbiljniji teoretičari u svijetu u analizi kretanja u XX i početkom XX stoljeća smatraju da je fašizam/nacizam i dalje prisutan i samo treba posmatrati njegove karakteristike koje je Umberto Ecco tipizirao u izrazu ur-fašizam i to

predstaviti u iskustvu savremenih država od onih najmoćnijih i najvećih do onih nerazvijenih i malih. Te karakteristike su: njegovanje kulta tradicije, iracionalizam, neslaganje shvaćeno kao izdaja, odbacivanje modernizma, strah od razlike, selektivni/kvalitativni populizam, prezir prema slabijem, individualna ili socijalna frustracija, opsesije teorijama zavjere, života kao permanentno ratovanje, kult heroizma, novogovora (za kojeg je Umberto Eco rekao da je to novi govor makar bio i u potpuno nevinom obliku *talk showa.*, a mi bi komotno mogli reći i u „benignim“ zadrugama, elitama drugim ispraznim, ali „narodno popularnim“ reality programima). Ecco će reći i da „prvi znak jednog fašističkog ili pretfašističkog pokreta upravo je strah od došljaka. Ur-fašizam je tako, po definiciji, rasistički.“ (Ecco, 2016). Ako analiziramo ove karakteristike postaje jasno da je sa tendencijama navodnog „povratka tradiciji“ i populizmom, te propagiranjem i praksom jačanja totalitarizma, prizivanja vođe, negiranje drugog i drugačijeg dolazi do restauracije autentičnih fašističkih ideja. Ne samo oko Bosne i Hercegovine, nego i u njoj samoj. Tome je pogodovala i kriza modernog društva i talasi neofašizma, uključujući i izvršenje genocida i njegovo negiranje, manipulacija javnim mnijenjem, zloupotreba društvenih mreža i pokušaja prekrajanja granica uspostavljenih nakon Drugog svjetskog rata, pokušaja obnavljanja velikodržavnih projekata posebno na prostorima koji su nekada obuhvatali socijalističke federacije. Na globalnom planu je imperijalna trka i ostvarivanje ekstra profita, ali se maskira novim savezništvima, pri čemu je jasno da se koriste svi izvori animoziteta da se ovlada sve manjim resursima na Planeti Zemlji. Ta trka je prenesena i u svemir, a negiranje ekološke opasnosti jeste upravo u funkciji savremenog ur-fašizma što svijet vodi u nevidene i nepoznate nove krize sa katastrofičnim efektima, jer se ponovno prijeti ne samo atomskim bombama nego i drugim oružjima uključujući i biotehnologije. Na prostoru Jugoistočne Evrope se nakon raspada SFRJ i dalje čekaju šire geopolitičke pogodnosti za konačne realizacije velikodržavnih projekata. Bosna i Hercegovina je i dalje u fokusu i planovima tih projekata. Uprkos pogubnim posljedicama stalnog stradanja i zarad tuđih interesa pogibelji najproduktivnijeg dijela stanovništva, tradicijski su se ustanovile određene matrice koje su obnavljale tkivo tolerantnog suživota različitosti. Forme su se mijenjale, ali je do XXI stoljeća Bosna ostala svojevrsni znamen, znak, poruka, ma koliko bila predmet eksperimentiranja moćnijih ovosvjetskih sila. To i u savremenom dobu traje kao prokletstvo, ali i kao usud. Vjerujemo tako će biti sve do onog trenutka kada bi se, nakon svega, stanovnici BiH – Bosanci i Hercegovci dogovorili u tolerantnoj atmosferi o sebi i državnim stvarima države kojoj bez rezerve pripadaju. Prvi poznati skup takve vrste i sa historijskim dugoročnim posljedicama bio je skup Bošnjana na Bilinom Polju 1203. godine, a nakon toga zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu ratnog novembra 1943. godine, a posljednji takav skup ili

izražena volja je bila referendumsko odluka o nezavisnosti 1992. godine. Zanimljivo je da Veselin Đuretić izjavljuje da u ZAVNOBiH-u "bosansko-hercegovačka državnost dobija prvi put jasne društveno-političke i organizacione osnove, jer je ZAVNOBiH zauzeo najviše mjesto u sistemu narodne vlasti... Na I zasjedanju ZAVNOBiH-a pitanje bosanskohercegovačke individualnosti manifestirano je i deklarativno proklamirano kao volja svih njenih nacionalnosti, jer su delegate činili predstavnici narodnooslobodilačkih odbora svih krajeva, odnosno svih nacija." (Đuretić, 1981: 206-207). Nelegitimno i jednostrano poništavanje ovih odluka nema nikakvo pravno značenje, ali je jasno onima koji su planirali i izveli agresiju na Bosnu i Hercegovinu da za dugoročni period i iščekivanje nove geopolitičke svjetske situacije treba da se obavljaju stalne pripreme. Tome u prilog govori i permanentno naoružavanje i povratak obaveznog vojnog roka u Srbiji i Hrvatskoj, a posebno su aktivne obavještajne i propagandne aktivnosti čiji je cilj prikazivanje Bošnjaka kao politički nepodobnog partnera, podsticanje podjela unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa, uz aktuelno negiranje agresije i posebno izvršenih zločina. Činjenica da se dosta energije troši i za afirmaciju anti-antifašizma u šta spada i odluka o poništavanju zasjedanja ZAVNOBiH-a, čime se relativiziraju i nikada sankcionisani zločini iz Drugog svjetskog rata.

Fašisti su na strani zla i destrukcije, terora, bilo da se on tretira kao revolucionarni, vjerski, ideološki, sekularni, rasni, polni, etnički ili bilo kakav drugi. A niko u svijetu nije imun od fašizma i niko nema tapiju da samo kod njega „stanuje“ antifašizam. Uvijek, ovisno od historijskih okolnosti, ova dva pojma mogu da se prometnu u svoju suprotnost. Uostalom, i u samom korijenu i jedne i druge riječi je fašizam.

Literatura

1. Begonja, Zlatko (2003), Partikularni antifašizam, *Društvena istraživanja*. Zagreb. GOD. 12 BR. 5 (67), STR. 743-764
2. Čekić, Smail (2012), ZAVNOBiH i njegov historijski značaj, *Koraci*, Sarajevo godina X, br. 29, str. 11-26
3. Djokić, Dejan (2018), Vek Jugoslavije: Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu, *Tragovi*, Zagreb, god. 2, br. 1, str. 25–51.
4. Donia, Robert (2012), *Iz Skupštine Republike Srpske 1992–1996*. Sarajevo/Tuzla: University press d.o.o. – Magistrat i Fondacija istina, pravda, pomirenje
5. Đuretić, Veselin (1981): *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd: Narodna knjiga

6. Ecco, Umberto (2016), *Vječiti fašizam*, <https://pescanik.net/vjecni-fasizam/> (posjeta 10.09.2020)
7. Jović, Dejan (2013), Identitet Bošnjaka/Muslimana, *Politička misao*, Zagreb, god. 50, br. 4, , str. 132-159
8. Jović, Dejan (2021) Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges (prikaz), *Tragovi*, Zagreb, god. 4, br. 1. str. 197-206.
9. Kuljić Todor <https://pescanik.net/anti-antifasizam/> (posjeta 10.03. 2022.)
10. Kuljić, Todor (2002) Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima. – *Helsinške sveske*,
11. Kuljić, Todor (2018) Pojmovna sinergija neoliberalizma i nacionalizma, *Tragovi*, vo.1.br.1, str. 213-218
12. Marković, fra Luka (1995), *Polemika ili dijalog sa islamom?* Livno: Svjetlo riječi
13. Mastnak, Tomaz (1998), DNEVNIK KUZNIH GODINA Biljeske o europskom antinacionalizmu, *Most*, Mostar, god. XXIV, broj Broj 102 (13 - nova serija), <https://pescanik.net/dnevnik-kuznih-godina/> (posjeta 10.10.2020.)
14. Mastnak, Tomaž (2007), Evropa: istorija političkog pojma, Beograd: Časopis *Beogradski krug*&Centar za medije i komunikacije
15. Pašalić–Kreso A.; Pejanović M. i Katz, V. (ur) (2019), Međunarodna naučna konferencija *Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH*, Sarajevo: ANU BiH
16. Vlajčić, Gordana (2005), *Boljševički antifasizam*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu